

Тетяна ФУЛЕЙ,
начальник відділу
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Презумпція невинуватості визнається однією з основоположних засад кримінального судочинства в правовій державі. Водночас вона є важливим елементом права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція або ЄКПЛ), яка є частиною національного законодавства в силу статті 9 Конституції України – як міжнародний договір, згоду на обов'язковість якого надає Верховною Радою України¹.

Однак, незважаючи на її фіксацію у найважливіших міжнародно-правових актах, які закріпили універсальні стандарти основних прав людини², та нормативне закріплення в Конституції України (стаття 62), на практиці презумпція невинуватості часто порушувалася, свідченням чого є, зокрема, низка рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо України³. Як слушно зауважувалося в літературі, законодавче закріплення конституційного принципу презумпції невинуватості ще не означає автома-

¹ Ратифікація Конвенції відбулася на підставі Закону України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р., Конвенція набула чинності для України 11.09.1997 р.

² Бунтовська О.А. Правова регламентація презумпції невинуватості: національний та світовий досвід // Митна справа. – 2011. – № 5. – Ч. 2. – С. 131–135; Котуха О.С. Презумпції невинуватості. Історико-правові аспекти // Держава і право. – 2005. – Вип. 38. – С. 178 – 184; Півненко В., Коновалов С. Презумпція невинуватості // Вісник прокуратури. – 2007. – № 7. – С. 64 – 67; Яворський Б. Принцип презумпції невинуватості потребує удосконалення // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2008. – Вип. 47. – С. 271–282.

³ Рішення у справі «Грабчук проти України» (Grabchuk v. Ukraine) від 21 вересня 2006 року, заява № 8599/02; Рішення у справі «Пантелеєнко проти України» (Panteleyenko v. Ukraine) від 29 червня 2006 року, заява 11901/02; Рішення у справі «Шагін проти України» (Shagin v. Ukraine) від 10 грудня 2009 року, заява № 20437/05; Рішення у справі «Довженко проти України» (Dovzhenko v. Ukraine) від 12 січня 2012 року, заява № 36650/03.

тичного здійснення і ефективної реалізації прав і свобод людини в діяльності різних ланок та структурних підрозділів державного апарату¹. Видається, що важливим є створення і реальне функціонування дієвого механізму реалізації цього принципу з урахуванням положень, викладених насамперед у рішеннях ЄСПЛ щодо пункту 2 статті 6 Конвенції.

Варто зазначити, що окремі аспекти принципу презумпції невинуватості висвітлювалися в працях сучасних українських вчених: Ю. Бауліна, А. Бойка, Т. Варфоломеевої, В. Гончаренка, С. Гончаренка, Ю. Грошевого, М. Коржанського, В. Крижанівського, В. Маляренка, О. Михайленка, М. Михеєнка, В. Молдована, В. Нора, О. Осауленка, Н. Сибільової, В. Тertiшника, М. Шумила. Водночас науковий інтерес до цієї теми, який ніколи не згасав, останніми роками значно активізувався як на рівні дисертаційних досліджень в Україні² та в Російській Федерації³, так і публікацій у фахових виданнях⁴.

Зазначу, що з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу (КПК 2012 р.) України⁵ презумпція невинуватості отримала більш чітке закріплення у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві. Водночас належне виконання нового КПК потребуватиме серед іншого зміни світогляду в усій системі кримінального судоустрою⁶. При сучасному стрімкому і масштабному розвитку законодавства та судової практики, поєднаних

¹ Абдрашитов В.М. Презумпция невиновности: генезис и перспективы развития в законодательстве и практике Российской Федерации: Вопросы общей теории права: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Волгоград, 2001.

² Крижанівський В.В. Принцип презумпції невинуватості у кримінальному процесі (порівняльно-правове дослідження): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — К., 2007. – 20 с.; Юдікєвська Г.Ю. Презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейського суду з прав людини: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2008. – 20 с.; Гаргат-Українчук О.М. Презумпції у кримінальному процесі України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Одеса, 2010. – 19 с.

³ Абдрашитов В.М. Презумпция невиновности: генезис и перспективы развития в законодательстве и практике Российской Федерации: Вопросы общей теории права: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Волгоград, 2001; Панькина И.Ю. Реализация принципа презумпции невиновности на досудебных стадиях уголовного процесса: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Калининград, 2001; Дрягин М.А. Презумпция невиновности в российском уголовном судопроизводстве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Иркутск, 2004; Шахкелдов Ф.Г. Концептуальные аспекты презумпции невиновности в уголовном процессе: генезис и тенденции совершенствования: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Майкоп, 2006.

⁴ Бунтовська О.А. Дослідження проблеми презумпції невинуватості: історія та сучасність [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal//soc_gum/Juptp/2012_1/bunt.htm; Півненко В., Коновалов С. Презумпція невинуватості // Вісник прокуратури. – 2007. – № 7. – С. 64 – 67; Яворський Б. Принцип презумпції невинуватості потребує удосконалення // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2008. – Вип. 47. – С. 271–282; Бунтовська О.А. Правова регламентація презумпції невинуватості: національний та світовий досвід // Митна справа. – 2011. – № 5. – Ч. 2. – С. 131–135; Губська О. Проблеми визнання вини у кримінальному процесі та принцип презумпції невинуватості // Підприємництво, господарство, право. – 2008. – № 3. – С. 144–146; Нор В.Т. Презумпція невинуватості як принцип кримінального судочинства та його інтерпретація Європейським судом з прав людини // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2011. – Вип. 53. – С. 389–401.

⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370.

⁶ Теффт Дж. Презумпція невинності // Дзеркало тижня. – 2012. – № 28. – 17 серпня [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/prezumpsiya_nevinnosti-107237.html

з глобальними та регіональними інтеграційними процесами, необхідно поступово позбуватися старих комплексів і стереотипів щодо життєво важливих питань права і процесу¹, зокрема успадкованого від радянської системи вкрай високого рівня обвинувальних вироків (99,9%, тоді як у США усереднений відсоток обвинувальних вироків на рівнях штатів і на федеральному становить близько 68%)². Достатньо важливим є вивчення і використання досвіду окремих західних країн щодо питань забезпечення конституційного права на судовий захист своїх громадян, у тому числі в контексті практики реалізації принципу презумпції невинуватості, та розгляд презумпції невинуватості в ширшому контексті сучасних викликів, які постають перед кожним демократичним суспільством.

Саме ці обставини зумовлюють актуальність подальших досліджень та вибір теми цієї статті, метою якої є аналіз причин важливості презумпції невинуватості як основоположного принципу і права людини, розкриття її функцій та багатостороннього характеру взаємодії презумпції невинуватості з іншими правами і свободами людини, а також аналіз ситуацій порушення презумпції невинуватості з практики ЄСПЛ.

З огляду на широке закріплення презумпції невинуватості у міжнародних актах про права людини може скластися хибне враження, що це – одне з найменш контроверсійних прав. Однак зміст та обсяг цього права є доволі спірними. Підтвердженням цього слугує і пошук формули її закріплення, зокрема в українському законодавстві – від статті 62 Конституції України до статті 17 КПК 2012 р.

Презумпція невинуватості розглядається у вузькому та широкому значеннях, або іншими словами, на двох різних рівнях – при розгляді кримінальної справи в суді (англ. *criminal trial*) та в кримінальному процесі у більш загальному значенні³. Вужча концепція охоплює відомий принцип, відповідно до якого при обвинуваченні особи у вчиненні злочину (чи кримінального проступку) тягар доведення вини несе сторона обвинувачення (прокурор), і доведення має бути поза розумним сумнівом (англ. *beyond reasonable ground*). Примітно, що цей стандарт доведення нарешті отримав нормативне закріплення і у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві (частина 2 статті 17 КПК 2012 р.). Але сучасне європейське право з прав людини також підтримує ширший сенс презумпції невинуватості, а саме – що не лише поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, має відповідати поведженню з невинуватою особою (це положення також знайшло своє нормативне закрі-

¹ Абдрашитов В.М. Презумпция невиновности: генезис и перспективы развития в законодательстве и практике Российской Федерации: Вопросы общей теории права: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Волгоград, 2001.

² Теффт Дж. Презумпція невинності // Дзеркало тижня. – 2012. – № 28. – 17 серпня [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://http://dt.ua/POLITICS/prezumpsiya_nevinnosti-107237.html

³ Ashworth A. Four threats to the presumption of innocence // The International Journal of Evidence & Proof (2006) 10 E&P 241–279. – P. 243.

плення у новому Кодексі – частина 5 статті 17 КПК 2012 р.), а й досудове розслідування має проводитися, наскільки це можливо, як немовби обвинувачений є невинуватим. Таке широке значення презумпції діє як стримування щодо численних заходів, які можуть застосовуватися до підозрюваного в період до судового розгляду справи по суті. Наприклад, широка інтерпретація знайшла своє відображення у статті 6-2 Конвенції і статті 10 щодо висвітлення у ЗМІ судових процесів, а також у статті 6-2 Конвенції і статті 5 Конвенції, зокрема при вирішенні питання про обрання запобіжних заходів. ЄСПЛ однозначний у тому, що коли суд розглядає питання про взяття на поруки чи тримання під вартою, відправною точкою має бути презумпція невинуватості обвинуваченого і, як наслідок, вимагаються переконливі і конкретні причини позбавлення свободи¹. Ширший сенс презумпції невинуватості стосується також обов'язку держави визнавати правовий статус обвинуваченого як невинуватого на всіх стадіях, що передують визнанню винним².

Нормативне закріплення презумпції невинуватості – необхідна, проте недостатня умова її дотримання. Практика свідчить, що заходи, які вживаються урядами навіть держав «старої демократії» при виконанні однієї з головних функцій сучасної держави – гарантуванні належного захисту громадян від злочинних посягань – демонструють намагання обійти, знівелювати, применшити презумпцію невинуватості задля «громадської безпеки» (англ. *public safety*), перевага якій надається над правами людини³. В більшості країн злочинність досягла рівня, який вважається неприпустимо високим. Так, за даними МВС, в Україні у 2008 році було зареєстровано 384 424 злочини, у 2009 р. – 434 678 (динаміка + 13,1 %), у 2010 р. – 500 902 (+15,2%), у 2011 р. – 515 833 (+3,0%)⁴. Відповіддю на тенденцію зростання рівня злочинності є вжиття жорсткіших заходів, що може набувати різних форм: криміналізація нових суспільно небезпечних діянь чи посилення санкцій за вже існуючі, посилення суворості покарання окремих осіб, які, на думку влади, є особливо небезпечними для суспільного порядку і безпеки, збільшення кількості запобіжних заходів. При цьому непоодинокими є випадки нехтування презумпцією невинуватості начебто в суспільних інтересах.

Як уже зазначалося, презумпція невинуватості (у її вужчому сенсі) широко визнана як фундаментальний принцип. Виходячи з позиції, що принципи права – це нормативні засади позитивного права, що визначають його сутність і спрямованість правового регулювання⁵, презумпції невинуватості також властиві ті ознаки принципів права, що відображають їхню специфі-

¹ Рішення у справі «Кабальєро проти Сполученого Королівства» (*Caballero v. United Kingdom*) від 8 лютого 2000 року, заява № 32819/96, п. 43.

² *Schwikkard P.J.*, *The Presumption of Innocence* (Juta: Capetown, 1999) 75–80.

³ *Ashworth A.* Four threats to the presumption of innocence // *The International Journal of Evidence & Proof* (2006) 10 E&P 241–279. – P. 241.

⁴ Міністерство внутрішніх справ України [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/717134>

⁵ *Фулей Т.І.* Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2003. – С. 6.

ку, зокрема засадничість, концентрованість, високий ступінь абстрагування, пріоритет щодо норм права¹. Варто пригадати слова голови Верховного Суду Ізраїлю Аарона Барака, що фундаментальні принципи становлять як мету, так і засіб її реалізації, і на додаток до ролі «путівника при тлумаченні» (англ. *interpretative guidance*) фундаментальні принципи становлять найважливіший інструмент, якого потребує суддя для реалізації своєї ролі².

Навіть у державах, де немає «писаної» конституції, цей принцип є невід'ємною частиною права, і як, наприклад, зазначив лорд-канцлер Viscount Sankey у відомому рішенні Палати Лордів *Woolmington v. Director of Public Prosecutions*, «жодна спроба його звести нанівець не може братися до уваги»³.

Приблизно в той самий час, коли Конвенція набрала чинності для України, британський парламент схвалив Акт про права людини (Human Rights Act 1998), з прийняттям якого на суди покладено обов'язок тлумачити чинні статuti «настільки, наскільки це можливо» у спосіб, що відповідає Конвенції з прав людини і основоположних свобод⁴, а відтак – можливість виправляти ситуацію, якщо національне законодавство не відповідає конвенційним вимогам. Вплив цього положення на систему англійського права можна порівняти з впливом статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, що передбачає застосування судами Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права. Тобто суди обох держав можуть використовувати свою владу, щоб бути «більш проактивними»⁵. З огляду на це видається, що британський досвід заслуговує на увагу.

«Привілейоване» становище презумпції невинуватості значною мірою залежить від причин її визнання у такій якості, навіть у її вузькому сенсі (тягар доказів), серед яких називають такі: недопущення передчасного осуду і покарання; можливість помилки з огляду на «крихкість» встановлення фактів у суді; нерівність засобів громадянина і держави та стандарт доведення «поза розумним сумнівом»⁶.

Перша з наведених причин – недопущення передчасного осуду і покарання – сягає корінням в право невинуватої особи не бути визнаною винною (англ. *right of an innocent person not to be convicted*)⁷, що також визнається основоположним правом людини в західній доктрині. Оскільки засудження має наслідком покарання, яке може зачіпати інші права особи – право на свободу чи право на повагу до приватного життя (якщо покаранням є обмеження чи

¹ Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2003. – С. 7.

² Barak A. Foreword: A judge on Judging: The Role of a Supreme Court in a Democracy. – 116 Harv. L. Rev. 19 2002–2003. – P. 84.

³ United Kingdom House of Lords Decision *Woolmington v. Director of Public Prosecutions* [1935] AC 462.

⁴ Human Rights Act 1998, s. 3(1).

⁵ Ashworth A. Four threats to the presumption of innocence // The International Journal of Evidence & Proof (2006) 10 E&P 241–279. – P. 246.

⁶ Там само. – P. 246–251.

⁷ Dworkin R.M. Principle, Policy and Procedure' in C. Tapper (ed.), *Crime, Proof and Punishment* (Butterworths: London, 1981).

позбавлення волі) та право власності (якщо покаранням є штраф чи конфіскація) – то сучасна держава зобов'язана організувати систему кримінальної юстиції таким чином, щоб серед іншого мати достатньо ефективний механізм розслідування, переслідування в суді і покарання правопорушників задля унеможливлення покарання невиновної особи. Тому враховуючи вплив покарання на права людини, воно має накладатися лише після засудження компетентним судом відповідно до справедливої процедури у передбаченому законом порядку. Більшість західних вчених підтримують позицію Рональда Дворкіна, що уникнення шкоди, яка може бути завдана помилковим визнанням особи винною, особливо беручи до уваги «репутаційні» та соціальні наслідки (ганьбу і несприятливе становище при працевлаштуванні і пошуку житла) – це те, на чому ґрунтується повага до права на справедливий суд, складовою частиною якого є презумпція невинуватості. Система кримінальної юстиції мусить гарантувати, що публічний осуд і визнання винним, а отже, і покарання, не покладатиметься на невинуватих обвинувачених. Невинуватий, таким чином, повинен бути захищений від помилкового визнання винним, що досягається за допомогою існування певних процесуальних «запобіжників», включаючи презумпцію невинуватості і відповідний стандарт щодо доведення вини прокуратурою поза розумними сумнівами – не абсолютний, однак доволі високий рівень впевненості. Таким чином, презумпція невинуватості стає важливим захистом від зазіхань на основоположні права людини.

Крихкість (англ. *fragility*) встановлення фактів в суді пов'язана з відсутністю форми кримінального судочинства у будь-якій юрисдикції, що гарантувала б абсолютну точність у встановленні фактів¹. Залежність системи кримінальної юстиції значною мірою від усних свідчень, які даються через кілька місяців (інколи років) після події, навіть при зростанні ваги наукових доказів (насамперед експертиз), призводить до помилок, які трапляються в будь-якій системі. Проте в умовах зростання суворості покарань такі помилки можуть бути багато чого вартими для обвинувачених. Тягар доведення як один з елементів змісту презумпції невинуватості, таким чином, розглядається як засіб мінімізації ризику помилкових рішень: оскільки існує відомий ризик помилки та визнаючи фундаментальне право «не бути хибно визнаним винним», пропонується, за термінологією Пола Робертса, «принципова асиметрія» (англ. *principled asymmetry*)², яка б сприяла захисту невинуватого.

Третя причина впливає з принципової нерівності становища держави і громадянина: перша має потужний механізм включно зі слідством, прокуратурою, судами і системою виконання покарань, але в демократичному суспільстві очікується використання державою своєї влади відповідно до певних стандартів, які демонструють повагу до гідності і автономії кожної особи. У ширшому сенсі презумпції невинуватості це означає, що, використовуючи свою владу щодо підозрюваного, держава робить це з належною увагою, на-

¹ Ashworth A. Four threats to the presumption of innocence // The International Journal of Evidence & Proof (2006) 10 E&P 241–279. – P. 248.

² Roberts P. Double Jeopardy Law Reform: a Criminal Justice Commentary (2002) 65 MLR 393 at 402-4.

приклад при вирішенні питання про застосування запобіжних заходів. Іншим елементом змісту презумпції невинуватості є відсутність очікування виправдань особи чи пояснень у відповідь на звинувачення при відсутності розумних підстав для підозри¹. Також прокурор не повинен обвинувачувати особу у вчиненні злочину, поки немає належних доказів, що у вужчому значенні презумпції невинуватості означає покладення тягаря доказування на прокуратуру, і дотримання стандарту доведення вини поза розумними сумнівами.

Слід зауважити, проте, що як у вузькому, так і у широкому значеннях презумпція невинуватості – це фактична презумпція, тобто припущення щодо факту: немає жодного раціонального зв'язку між обвинуваченням і невинуватістю, і справді, статистика свідчить, що більшість обвинувачень знаходять своє підтвердження у рішеннях судів. Але презумпція невинуватості в правовій державі базується на уявленні про способи використання державної влади в демократичному – на відміну від тоталітарного – суспільстві, в цьому випадку – як має використовуватися державна влада карати². Презумпція невинуватості виражає зв'язаність і обмеження держави перш за все правовими законами³. Тобто як з огляду на високу цінність права не бути хибно визнаним винним, так і величезну невідповідність ресурсів особи у порівнянні з ресурсами держави – людськими і матеріальними – презумпція невинуватості покликана вирівнювати цей дисбаланс. Таким чином, важливим у презумпції є те, що до обвинуваченого ставляться *немовби* він невинуватий до набрання законної сили рішенням суду, що свідчить про адекватну повагу держави до свободи і автономії кожної особи. Інакше було б сприйняття презумпції вини, застосовне до будь-кого, кого держава вирішила переслідувати, вимагаючи доведення особою своєї невинуватості⁴. Таким чином, призначення презумпції невинуватості насамперед полягає в тому, щоб протистояти у кримінальному судочинстві обвинувальному ухилу, суб'єктивізму, тенденційності чи навіть свавілля – всьому, що перетворює кримінальне судочинство на знаряддя розправи над обвинуваченим, ототожнює обвинуваченого з винуватим, робить його фактично безправним⁵.

Багато дискусій щодо презумпції невинуватості стосуються стандарту доведення вини. Зведення стандарту доведення на рівень «поза розумними сумнівами», що визнавався необхідним елементом презумпції в англо-американській системі, а тепер прийнятий і новим КПК України, є ще одним визнанням цінностей захисту людини від використання державою своєї влади – як зазначив в одному з рішень Верховний суд США: «Суспільство, що ці-

¹ *Greenawalt K.* Silence as a Moral and Constitutional Right (1981) 23 William and Mary LR 15.

² *Ashworth A.* Four threats to the presumption of innocence // The International Journal of Evidence & Proof (2006) 10 E&P 241–279. – P. 249.

³ *Панькіна І.Ю.* Реализация принципа презумпции невиновности на досудебных стадиях уголовного процесса: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Калининград, 2001.

⁴ *Ashworth A.* Four threats to the presumption of innocence // The International Journal of Evidence & Proof (2006) 10 E&P 241–279. – P. 249.

⁵ *Нор В.Т.* Презумпція невинуватості як принцип кримінального судочинства та його інтерпретація Європейським судом з прав людини // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2011. – Вип. 53. – С. 390.

нує добре ім'я і свободу кожної особи, не повинне визнавати винною людину у вчиненні злочину, якщо існують обґрунтовані сумніви щодо її вини»¹.

Наведені причини важливості презумпції невинуватості зумовлені її функціями. Зауважу, що напрями (функції) здійснення правового регулювання щодо особи, які виконує презумпція невинуватості в кримінальному процесі, вже досліджувалися у вітчизняній науці. Зокрема, В. Крижанівський виділяв гарантійну, захисну (охоронну), компенсаційну та активізуючу функції, розкриваючи їхній зміст таким чином.

Гарантійна функція принципу презумпції невинуватості спрямована на закріплення привілейованої позиції обвинуваченого в процесі, адже не він має доказувати свою невинуватість, а навпаки – на прокурора покладається обов'язок доказування вини і лише за допомогою таких засобів, які не порушують права обвинуваченого. Захисна функція розглядається вченим у 2 аспектах: з одного боку, заборона презюмувати винуватість виключає засудження, яке ґрунтується на недостатніх доказах та на односторонній оцінці доказового матеріалу і цим самим сприяє недопущенню судових помилок, які призводять до засудження невинуватих осіб; з іншого боку, через заборону вважати обвинуваченого винуватим у зв'язку зі складанням на досудовому слідстві обвинувального висновку принцип презумпції невинуватості не дозволяє стверджувати, що обвинувачений є злочинцем. Компенсаційна функція спирається на реалізацію змагальності та рівноправності сторін. Те, що обвинувачений має право на захисника під час досудового слідства, не робить його сильнішою (порівняно з обвинувачем) стороною в процесі, адже прокурор має цілий слідчий апарат, який допомагає йому в збиранні доказів. У судовому розгляді прокурор та підсудний мають рівні права на подання доказів, участь в їх дослідженні, доведення їх переконливості та деякі інші. Активізуюча функція сприяє правильному здійсненню процесуальної діяльності у кримінальній справі. В цей спосіб презумпція невинуватості впливає на поліпшення якості роботи правоохоронних органів і сприяє винесенню судом законного та обґрунтованого рішення².

На мою думку, зазначений зміст функцій презумпції невинуватості є небездоганним і містить спірні моменти. Насамперед варто пригадати, що праву притаманні як загальносоціальні функції (соціального компромісу, комунікативна, орієнтаційна, ідеологічно-виховна та інші), так і спеціальносоціальні, якими, окрім регулятивної, є охоронна, що полягає у встановленні заборон небажаної поведінки, та захисна або відновлювальна (відновлює порушені відносини)³. Звісно, окремим елементам права можуть бути більшою чи меншою мірою властиві й інші функції. Очевидно, що презумпція невинуватості виконує компенсаційну функцію, однак спірним є розгляд компенсаційної функції

¹ Re Winship 379 US 358 at 365 (1970).

² Крижанівський В.В. Принцип презумпції невинуватості у кримінальному процесі (порівняльно-правове дослідження): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — К., 2007. — С. 10.

³ Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: Навч.-метод. посібн. (за кредитно-модульною системою). — К.: Атіка, 2007. — С. 122.

крізь призму права обвинуваченого на допомогу захисника – хоча останнє також є частиною права на справедливий суд, однак воно, на мій погляд, є самостійним правом особи разом з презумпцією невинуватості. Компенсаційна функція полягає насамперед у вирівнюванні диспропорцій, які мають у процесі особа і держава, тоді як гарантійна функція полягає в забезпеченні особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, від порушення її прав до того, як її вину буде доведено у передбаченому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, наприклад, від названня «злочинцем» до набрання сили обвинувальним вироком суду тощо. Наприклад, як зазначається в одному з рішень ЄСПЛ, положення частини 2 статті 6 Конвенції (презумпція невинуватості) спрямоване на те, щоб забезпечити обвинувачену особу від порушень її права на справедливий процес упередженнями твердженнями, що тісно пов'язані з розглядом її справи в суді. Презумпція невинуватості є одним із елементів справедливого судового розгляду. Цей принцип забороняє формування передчасної позиції суду, яка б відображала думку про те, що особа, обвинувачена у вчиненні злочину, є винуватою ще до того, коли її вина буде доведена відповідно до закону¹. Захисна функція реалізується через покладання тягаря доведення на сторону обвинувачення, тобто дістає вияв у звільненні особи від обов'язку, водночас у наданні їй права брати участь в доказуванні, в тому числі і своєї невинуватості².

Враховуючи вищенаведені причини для розуміння презумпції невинуватості в сучасному суспільстві та її функції видається логічним проаналізувати ситуації, які призводять до порушення цього принципу.

В Україні презумпцію невинуватості найчастіше порушують у 3 випадках: при виголошенні публічних заяв політиками і прокурорами про чийось винуватість задовго до закінчення судового процесу, коли судові рішення, що не є обвинувальним вироком, відображає думку про винуватість особи, та під час затримання осіб, підозрюваних та/або обвинувачуваних у вчиненні злочину, і обранні щодо них запобіжного заходу.

Так, на жаль, наочним прикладом порушення презумпції невинуватості в Україні є публічні висловлювання про винуватість до завершення суду, а інколи – навіть і до пред'явлення офіційного обвинувачення. Звичайно, слідчий або прокурор можуть бути на суб'єктивному рівні переконані у наявності вини обвинуваченої особи, і їхнє внутрішнє переконання не спростовує презумпції невинуватості³. Однак висловлювати у ЗМІ думки і аргументи про винуватість особи є неприйнятним.

¹ Рішення у справі «Хужин та інші проти Росії» (Khuzhin and Others v. Russia) від 23 жовтня 2008 року, заява № 13470/02.

² Нор В.Т. Презумпція невинуватості як конституційна засада кримінального судочинства та її застосування в практиці Європейського суду з прав людини // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2011. – № 1. – С. 14; Нор В.Т. Презумпція невинуватості як принцип кримінального судочинства та його інтерпретація Європейським судом з прав людини // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2011. – Вип. 53. – С. 396.

³ Нор В.Т. Презумпція невинуватості як принцип кримінального судочинства та його інтерпретація Європейським судом з прав людини // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2011. – Вип. 53. – С. 391.

Цей принцип відповідно до практики ЄСПЛ не лише забороняє передчасне висловлення думки самим судом про те, що особа, «яку обвинувачено у вчиненні злочину», є винною, тоді як це ще не доведено відповідно до закону, а й поширюється на заяви, що їх роблять інші державні посадові особи щодо проваджень, що тривають, у кримінальних справах і які спонукають громадськість до думки про вину підозрюваного та визначають наперед оцінку фактів компетентним судовим органом¹. При цьому презумпція невинуватості згідно з позицією ЄСПЛ не заперечує право громадськості бути поінформованою, зокрема представниками влади, про порушення кримінальної справи чи факт проведення її розслідування, про наявність підозри, про арешт певних осіб, про визнання ними своєї вини. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що пункт 2 статті 6 Конвенції не може завадити відповідним органам інформувати громадськість про перебіг розслідування в кримінальних справах, адже це суперечило б праву на свободу вираження поглядів, проголошеному статтею 10 Конвенції. Однак він зобов'язує робити це розсудливо, з належною обережністю і обачністю, «як цього вимагає повага до презумпції невинуватості»².

У зв'язку із цим ЄСПЛ наголошує на тому, як важливо державним посадовим особам добирати слова, оприлюднюючи свої заяви ще до судового розгляду справи, порушеної проти особи, та визнання її винною в тому чи іншому злочині³. Таким чином, слід принципово розрізняти повідомлення про те, що когось лише підозрюють у вчиненні злочину, та чітку заяву, зроблену за відсутності остаточного вироку, про те, що особа вчинила злочин⁴.

У ряді справ ЄСПЛ констатував порушення пункту 2 статті 6 Конвенції, спричинене коментуванням представниками влади кримінальних справ:

- повідомлення комісара поліції (в присутності міністра внутрішніх справ і директора департаменту кримінальної поліції) на прес-конференції про те, що заявник є «підбурювачем вбивства» (справа *«Аллене де Рібемон проти Франції»*)⁵;
- твердження, які містилися в інтерв'ю судді, що вона ще не знає, «чи вирок буде обвинувальним, чи частково виправдувальним», та інше її інтерв'ю, що містило пропозицію обвинуваченим довести свою невинуватість (справа *«Лавентс проти Латвії»*)⁶;
- твердження у пресі генерального прокурора про наявність «достатньо твердих доказів вини» міністра оборони Литви, а також заяви голови пар-

¹ Рішення у справі «Хужин та інші проти Росії» (Khuzhin and Others v. Russia) від 23 жовтня 2008 року, заява № 13470/02.

² Рішення у справі «Аллене де Рібемон проти Франції» (Allenet de Ribemont v. France) від 10 лютого 1995 року, Серія А № 308, п. 38.

³ Рішення у справі «Дактарас проти Литви» (Daktaras v. Lithuania), заява № 42095/98, п. 41, ECHR 2000-X.

⁴ Рішення у справі «Ісмоїлов та інші проти Росії» (Ismoilov and Others v. Russia) від 24 квітня 2008 року, заява № 2947/06, п. 166.

⁵ Рішення у справі «Аллене де Рібемон проти Франції» (Allenet de Ribemont v. France) від 10 лютого 1995 року, Серія А № 308, п. 41.

⁶ Рішення у справі «Лавентс проти Латвії» (Lavents v. Lithuania) від 28 листопада 2002 року, заява № 58442/00, п. 127.

ламенту, що в нього «немає сумнівів» щодо отримання міністром хабара за «обіцянку протизаконних послуг», та що міністр «хабарник» (справа «*Буткевічус проти Литви*»)¹;

- твердження про вину заявника у вчиненні злочину, відображену в наказі Генерального прокурора РФ про звільнення заявника з посади одразу після порушення кримінальної справи і до вирішення її судом (справа «*Кузьмін проти Росії*»)²;

- висловлювання посадових осіб органів публічної влади про вину особи всупереч виправдувальному вироку (справа «*Мінеллі проти Швейцарії*»)³;

- участь слідчого та інших працівників прокуратури у телевізійній програмі та їхня характеристика вчинених заявником дій як «злочинів», і про те, що вони є винуватими у їх вчиненні (справа «*Хужин та інші проти Росії*»)⁴;

- заява першого заступника прокурора Києва, яку процитували 3 різні газети і яку було зроблено задовго до складання обвинувального висновку у справі заявника, про те, що заявник був «фактичним керівником» групи кілерів і «його розпорядження [вбивати] мали систематичний характер» (справа «*Шагін проти України*»)⁵;

- заяви керівників міського відділу та обласного управління МВС, які давали коментарі ЗМІ щодо кримінальної справи заявника, містили недвозначні твердження щодо вини у вчиненні інкримінованих йому злочинів до ухвалення вироку (справа «*Довженко проти України*»)⁶.

Те, чи порушує заява державної посадової особи принцип презумпції невинуватості, слід визначати в контексті конкретних обставин, за яких було зроблено таку заяву⁷. Наприклад, у справі «*Дактарас проти Литви*» ЄСПЛ констатував відсутність порушення пункту 2 статті 6 Конвенції. У цій справі заявник оскаржував формулювання у постанові прокурора про відмову в задоволенні клопотання про припинення щодо нього кримінального провадження, що його було «доведено» зібраними під час досудового слідства доказами, і не визнаючи своєї вини, наголошував, що його вина «не доведена» цими доказами. ЄСПЛ наголошував, що оскаржувані формулювання були зроблені прокурором не в контексті незалежності кримінального процесу як такого, як, наприклад, під час прес-конференції, а у вигляді мотивованого рішення, ухваленого на попе-

¹ Рішення у справі «*Буткевічус проти Литви*» (Butkevičius v. Lithuania) від 26 березня 2002 року, заява № 48297/99, пп. 50-53.

² Рішення у справі «*Кузьмін проти Росії*» (Kouzman v. Russia) від 18 березня 2010 року, заява № 58939/00.

³ Рішення у справі «*Мінеллі проти Швейцарії*» (Minelli v. Switzerland) від 25 березня 1983 року, Серія А № 62, п. 37.

⁴ Рішення у справі «*Хужин та інші проти Росії*» (Khuzhin and Others v. Russia) від 23 жовтня 2008 року, заява № 13470/02.

⁵ Рішення у справі «*Шагін проти України*» (Shagin v. Ukraine) від 10 грудня 2009 року, заява № 20437/05. – пп. 85-86.

⁶ Рішення у справі «*Довженко проти України*» (Dovzhenko v. Ukraine) від 12 січня 2012 року, заява № 36650/03. – п. 2.

⁷ Рішення у справі «*Шагін проти України*» (Shagin v. Ukraine) від 10 грудня 2009 року, заява № 20437/05. – п. 43.

редньому етапі кримінального провадження, відхиляючи клопотання заявника. Далі Суд зазначив, що заявляючи про «доведену» вину заявника, прокурор вжив той самий термін, що й заявник, і хоча слово «доведена» є невдалим, Суд вважає, що з огляду на контекст, в якому воно було вжите, як заявник, так і прокурор мали на увазі не доведеність вини доказами, а питання наявності в матеріалах справи достатніх доказів для передання справи до суду¹.

Як приклад виваженого підходу посадових осіб при повідомленні про хід кримінальної справи можна назвати нещодавнє рішення ЄСПЛ у справі «Шувалов проти Естонії»². Прес-релізи прокуратури, повідомлення на інтернет-сайті та заяви посадових осіб містили фрази: «суддя підозрюється в отриманні хабара», «справу судді направлено до суду», «суддя обвинувачується в отриманні хабара від особи, справа якої була в його провадженні», «він зробив заяву під час попереднього розслідування, яку я не можу коментувати, щоб не порушувати його право на захист» і подібні. ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність порушення пункту 2 статті 6 Конвенції з огляду на те, що всі формулювання створювали чітке уявлення лише про обвинувачення, а не вину особи, і повідомлення для преси містили дуже мало інформації – лише про ті факти (наприклад, пред'явлення обвинувачення чи передання справи до суду), які мали на меті інформувати суспільство, проте не порушували прав обвинуваченого.

Другим випадком, коли відповідно до практики ЄСПЛ порушується принцип презумпції невинуватості, є відображення у судовому рішенні щодо особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, думки про те, що вона винна без доведення її вини відповідно до закону. Навіть без формального висновку про винуватість достатньо наявності будь-якого висловлювання, з якого вбачається, що суд вважає особу винною. Крім того, пункт 2 статті 6 Конвенції не обмежується кримінальними провадженнями, що тривають, але поширюється також на судові рішення, прийняті після того, як кримінальне провадження було припинене.

Прикро, що ЄСПЛ констатував порушення пункту 2 статті 6 Конвенції у низці справ проти України. Наприклад, у справі «Грбчук проти України» справу заявниці було закрито слідчими органами на досудовій стадії частково через відсутність доказів у вчиненні злочину та частково з підстав закінчення строків давності притягнення заявниці до відповідальності за недбалість. Рішення слідчого було підтримане Володимир-Волинським місцевим судом, однак це рішення про закриття кримінальної справи щодо заявниці було сформульовано термінологією, яка не залишає сумніву щодо погляду суду на те, що заявниця насправді вчинила злочин, оскільки, на думку суду, в діянні заявниці «вбачаються ознаки злочину, передбаченого статтею 367 Кримінального кодексу України». Оскільки провадження у Володимир-Волинському суді не було кримінальним за суттю, і йому не вистачало ряду ключових

¹ Рішення у справі «Дактарас проти Литви» (Daktaras v. Lithuania), заява № 42095/98, п. 41, ECHR 2000-X. – п. 44.

² Рішення у справі «Шувалов проти Естонії» (Shuvalov v. Estonia) від 29 травня 2012 року, заяви № 39820/08 та № 14942/09, pp. 80–84.

елементів, які зазвичай характеризують судове кримінальне провадження, за цих обставин ЄСПЛ вважав, що мотиви, якими керувалися слідчий та Володимир-Волинський суд, становлять порушення презумпції невинуватості¹.

В іншій справі ЄСПЛ – «Пантелеєнко проти України» – справу заявника було закрито на досудовому етапі слідчими органами на тій підставі, що малозначність злочину, вчиненого заявником, робить його кримінальне переслідування недоцільним. Однак своїм рішенням від 26 грудня 2001 року Новозаводський районний суд відмовив у задоволенні позову заявника про відшкодування шкоди, пославшись на те, що кримінальну справу щодо нього було закрито з nereабілітуючих підстав. Апеляційний суд залишив це рішення без змін після того, як скаргу заявника на постанову про закриття кримінальної справи з nereабілітуючих підстав було врешті-решт відхилено. ЄСПЛ не вважав за потрібне визначати в цій справі, чи в принципі відмова надати відшкодування на підставі того, що кримінальну справу було закрито з nereабілітуючих підстав, як така порушує презумпцію невинуватості, обмежившись зауваженням, що в цій справі судові рішення стосовно закриття кримінальної справи щодо заявника було викладено у формулюваннях, які не залишають сумніву щодо того, що посадові особи вважали заявника винним у вчиненні інкримінованого йому злочину. Зокрема, Деснянський районний суд зазначив, що матеріали справи містять достатньо доказів підроблення заявником нотаріального документа та вчинення недійсної нотаріальної дії і єдиною причиною закриття справи є недоцільність переслідування у зв'язку з малозначністю злочину. Це рішення було залишено без зміни апеляційним судом, і Верховний Суд України не знайшов підстав для задоволення касаційної скарги заявника. На думку ЄСПЛ, самих формулювань, які використано Деснянським районним судом, було достатньо для порушення презумпції невинуватості. Той факт, що заявникові було відмовлено у задоволенні позову про відшкодування шкоди на підставі висновків, зроблених у ході кримінального провадження, тільки загострив ситуацію. Хоча Деснянський районний суд ухвалив своє рішення після розгляду, проведеного в присутності заявника, характер цього провадження не був кримінальним і йому бракувало багатьох елементів, зазвичай властивих процесу розгляду кримінальної справи по суті. У зв'язку з цим не можна вважати, що судовий розгляд справи у цьому суді закінчився чи повинен був закінчитися «дowodенням вини заявника в законному порядку». За таких обставин ЄСПЛ визнав, що мотиви рішення Деснянського районного суду, яке було залишено без змін після його перегляду в апеляційному порядку, а також відмова у задоволенні позову заявника про відшкодування шкоди з тих самих підстав становлять порушення принципу презумпції невинуватості².

Третій тип порушення презумпції невинуватості має місце під час затримання осіб, підозрюваних та/або обвинувачуваних у вчиненні злочину, і обранні щодо них запобіжного заходу.

¹ Рішення у справі «Грabcук проти України» (Grabchuk v. Ukraine) від 21 вересня 2006 року, заява № 8599/02. – п. 45.

² Рішення у справі «Пантелеєнко проти України» (Panteleyenko v. Ukraine) від 29 червня 2006 року, заява 11901/02. – пп.69-70

Безперечно, кожна система кримінального судочинства може накладати певні обмеження на осіб, обвинувачуваних у вчиненні злочину. Однак мета таких обмежень – забезпечити участь обвинувачуваного у майбутніх судових засіданнях, а не здійснення покарання «авансом». Проте дослідження у багатьох європейських країнах свідчать про зростання запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою, які обґрунтовуються ризиком для суспільної безпеки¹. Однак особа, свободу якої обмежено через підозру в учиненні злочину, зрештою може виявитися невинуватою, і обмеження свободи неминуче буде порушенням статті 5 Конвенції. Затримання особи та взяття її під варту мають відбуватися відповідно до вимог презумпції невинуватості. Насамперед, затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, обрання щодо неї запобіжного заходу, інших заходів процесуального примусу не є доказом вини цієї особи². При вирішенні конфлікту між правом людини на свободу та особисту недоторканність, з одного боку, та правом держави застосовувати запобіжні заходи для забезпечення розслідування кримінальної справи – з іншого, презумпція невинуватості набуває особливого значення, зокрема під час розгляду судом подання про обрання щодо особи запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою. На суд покладається обов'язок зважати на всі обставини, що є в матеріалах слідства, та, вислухавши як сторону обвинувачення, так і сторону захисту, прийняти законне та обґрунтоване рішення, керуючись презумпцією невинуватості, яка при розгляді питання про обрання запобіжного заходу створює презумпцію залишення на свободі³. Окрім того, оскільки підозрюваний вважається невинуватим, доки вину не доведено, обмеження свободи в жодному разі не може набувати форми покарання або використовуватися як метод запобігання публічним заявам з боку обвинувачуваного, наприклад, про свою невинуватість.

В Україні, на жаль, чинне кримінально-процесуальне законодавство та існуюча практика не приділяють достатньої уваги питанню гарантій під час обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, уповноважені державні органи надміру вдаються до свого права утримувати підозрюваного під вартою майже необмежено в часі, доки слідство і суд тривають. Проте новим КПК 2012 р. передбачається широкий спектр заходів, альтернативних триманню під вартою. Прийняття нового КПК дає Україні шанс переглянути розуміння презумпції невинуватості, зокрема в контексті обрання запобіжних заходів.

Таким чином, презумпція невинуватості є основоположним принципом (насамперед кримінально-процесуального права) і водночас правом людини, елементом права на справедливий суд. Вона тісно пов'язана з іншими правами, зокрема на свободу і особисту недоторканність, правом на повагу

¹ Lonneke S. Pre-Trial Detention: The Presumption of Innocence and Article 5 of the European Convention on Human Rights Cannot and Does Not Limit its Increasing Use // *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 17 (2009) 165–180.

² Дрягин М.А. Презумпция невинности в российском уголовном судопроизводстве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Иркутск, 2004.

³ Юдківська Г.Ю. Презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейського суду з прав людини: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2008. – С. 9.

до приватного життя, правом власності тощо. Розгляд презумпції невинуватості в ширшому контексті сучасних викликів, які постають перед кожним демократичним суспільством, вимагає нових підходів до її розуміння, і від цього значною мірою залежатиме успішне втілення на практиці КПК 2012 р.

ФУЛЕЙ Т. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи

Стаття присвячена концептуальним підходам щодо презумпції невинуватості, що є основоположним принципом права і водночас елементом права на справедливий суд. Авторка наводить причини важливості презумпції невинуватості, досліджує її роль та функції в сучасному суспільстві. Також досліджується зв'язок між презумпцією невинуватості (пункт 2 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) та іншими правами, зокрема свободою вираження поглядів (стаття 10 Конвенції) та правом на свободу та особисту недоторканність (стаття 5 Конвенції), а також аналізуються з урахуванням практики ЄСПЛ три типи найбільш поширених порушень презумпції невинуватості.

Ключові слова: презумпція невинуватості, основоположний принцип, справедливий суд, тягар доказів, поза розумними сумнівами, практика ЄСПЛ.

ФУЛЕЙ Т. Презумпция невинности: концептуальные подходы

Статья посвящена концептуальным подходам относительно презумпции невинности, являющейся как основополагающим принципом права, так и элементом права на справедливый суд. Автор приводит причины важности презумпции невинности в современном государстве, исследует ее роль и функции. Также исследуется связь между презумпцией невинности (пункт 2 статьи 6 ЕКПЧ) и другими правами, в частности, свободой выражения своих взглядов (статья 10 ЕКПЧ) и правом на свободу и личную неприкосновенность (статья 5 ЕКПЧ). На основании практики ЕСПЧ анализируются три вида наиболее часто встречающихся нарушений презумпции невинности.

Ключевые слова: презумпция невинности, основоположный принцип, справедливый суд, тяжесть доказательства, вне разумных сомнений, практика ЕСПЧ.

FULEY T. The presumption of innocence: conceptual approaches

The article is devoted to conceptual approaches of the presumption of innocence – the fundamental principle as well as the essential element of the right to fair trial. The author has emphasized the reason of the importance of the presumption of innocence in the modern risk society. The article analyses the role of presumption of innocence and its functions. It also focuses links between the presumption of innocence and other rights. The article allows to see how the presumption of innocence (Art. 6-2 of the ECHR) affects freedom of speech (Art. 10 of the ECHR) and pre-trial detention (Art. 5). Also, 3 most widespread types of violation of the presumption of innocence is analyzed, using case-law of the European Court of Human Rights.

Key words: presumption of innocence, fundamental principle, fair trial, burden of proof, beyond reasonable doubt, ECtHR case-law.